

mu?" diye sormuş, şeyhülislâm da soru cevap için davet edilmediğini, biat etmeyecekleri geri dönmesini söylemiş, şerif de biat etmemiştir.

Abdülaziz'in ölüm sebebinin suikast ve intihardan hangisi olduğunun tesbiti konusunda da Hayrullah Efendi ve meşihat makamı aktif rol oynamış, bu esnada meşihat dairesinden biri Kazasker Mustafa İzzet Efendi, diğeri meşihat müsteşar muavini Hüsnü Efendi tarafından olmak üzere o sıradaki resmî görüşe uygun biçimde vefat sebebinin intihar olarak gösteren iki rapor kaleme alınmıştı. Hayrullah Efendi, V. Murad'ın cülûsu ve icraatı konusunda da dört kişilik komitenin üyesi olarak faaliyette bulunmuştur. Her icraatının kontrol altında olduğunu gören Sultan Murad, heyetin onayı alınmadan hiçbir iş yapılmamasını irade etmişti. Kısa süre içerisinde davranışlarındaki dengesizlik dolayısıyla tahttan indirilmesi gündeme gelince bu konudaki fetvanın formüle edilmesi yine Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'ye düşmüş, ancak bunu kaleme alacak ilmi yeterliliği bulunmadığından fetva emini tarafından padişahın "cünûn-ı mutbik ile mecnun olduğu ve imâmet (hilâfet) görevini yerine getiremediği" gerekçesiyle kaleme alınan hal' fetvasını Hayrullah Efendi imzalamıştı.

II. Abdülhamid, güvenmediği halde cülûsundan sonra Hayrullah Efendi'yi bir müddet daha meşihat makamında bıraktı; 26 Temmuz 1877'de azlinden sonra da muhtemelen kontrol altında tutmak amacıyla huzurunda yapılan bazı istişarî toplantılara davet etti. Daha sonra kendi arzusu üzerine şeyhülharemlikle Medine'ye gönderildi. Abdülaziz'in ölümünden birinci derecede sorumlu görüldüğü halde yargılanmak veya ifadesine başvurulmak üzere mahkemeye çağırılmadı. Ancak kendisine şiddetle muhalif olan Şerif Abdülmuttalib'in emirliğe getirilmesi üzerine Hayrullah Efendi zor günler geçirdi; önce Haziran 1880'de şeyhülharemlikten azledildi; ardından Midhat Paşa ve diğer tutuklularla birlikte Tâif'te sürgün hayatı yaşadı ve orada öldü.

Sesinin güzelliği ve mukallitliğiyle tanınan Hayrullah Efendi ilmi açıdan yetersiz kalmış, kendi zamanında devlet erkânı üzerinde itimat telkin eden bir intiba bırakmamıştı. Hâtıratı Fahri Bey'in *İbretnümâ* adlı eserinin sonunda yayımlanmıştır. Bu hâtırat Abdülaziz'in hal'i'nin safhalarını, Hayrullah Efendi'nin bakış açısından ve kendisini temize çıkaran bir üslûp içerisinde vermektedir. II. Ab-

dülhamid hakkında çok itinalı ifade kullanılmakla birlikte onu suçlayıcı bir tavır sezilmekte, özellikle Mekke şerifi Abdülmuttalib Efendi çok sert dille eleştirilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, YEE, nr. 18/1858-93-39; Ali Kemal Ak-süt, *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati*, İstanbul 1944, s. 234; Hayrullah Efendi, *Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han Hazretlerinin Sure-i Hal'leri Hakkında Hayrullah Efendi'nin Risalesi* (Fahri Bey, *İbretnümâ* [haz. Bekir Sıtkı Baykal] içinde), Ankara 1968, s. 121-137; Mehmed Memduh Paşa, *Mir'ât-ı Şuûnât*, İzmir 1328, s. 67; a.mlf., *Hal'ler-İclâslar*, İstanbul 1329, tür.yer.; *İlmiyye Salnâmesi*, s. 605-607; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkûmları*, Ankara 1950, tür.yer.; a.mlf., *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara 1967, tür.yer.; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 106, 108, 140; VIII, 307, 308; Fahri Bey, *İbretnümâ* (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1968, tür.yer.; Danışmend, *Kronoloji*, V, 156, 157; "Hayrullah Efendi", *TA*, XIX, 127-128; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, I, 183-184.

 MEHMET İPŞİRLİ

HAYRULLAH EFENDİ TÂRİHİ

Hayrullah Efendi'nin
(ö. 1866)

Osmanlı tarih yazıcılığında
bir çığır açmak yolunda
kaleme aldığı Osmanlı tarihi.

Asıl adı *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târîhi* olup literatüre *Hayrullah Efendi Târîhi* adıyla geçmiştir. Encümeni Dâniş'in kurulduğu (1851) sıralarda yazımına başlanarak 1853-1865 yılları arasındaki zaman içinde muhtelif aralıklarla on beş cilt halinde ortaya çıkan eser, müellifin ölümüyle yarım kalmış olmakla beraber Osmanlı tarih yazıcılığında alışılmı-şın dışındaki farklı zihniyet ve tutumdan dolayı özel bir yere sahip olmuş ve bir kaynak değerini kazanmıştır.

Hayrullah Efendi'nin, kendi devrinin hükümdarı Sultan Abdülmecid zamanını da (1839-1861) içine alacak şekilde otuz iki Osmanlı padişahından her birinin saltanatı devresine ayrı bir cilt tahsis etmek üzere planladığı eser, Osmanlı tarihinin Ertuğrul Gazi çağından başlayarak Sultan I. Ahmed'in (1603-1617) saltanatı sonuna kadar ancak on dört padişahın yer aldığı bir kesimini kuşatmaktadır. Eser, 1872-1875 yılları arasında *Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye* müfettişi Ali Şevki Efendi tarafından *Zeyl-i Târîh-i Hayrullah Efendi* adı altında tamamlanmak istenmiş de I. Mustafa, II. Osman, IV. Murad ve Sultan İbrâhim'in saltanatlarının ele alınıp 1648'e kadar zeyledildiği üç cilt-

ten sonra bu teşebbüsün de sonu gelmemiştir. Ali Şevki Efendi, Hayrullah Efendi'nin çizdiği plan ve çerçeveyi takip etmeye çalışmakla beraber eseri onunkinin seviyesine çıkaramamıştır. *Hayrullah Efendi Târîhi*, Ali Şevki Efendi'nin zeyilleriyle beraber 1853-1875 yılları arasında, bazıları iki defa olmak üzere her biri 69 ile 237 sayfa arasında değişen, toplam 2054 sayfa hacminde on sekiz cüz halinde yayımlanmıştır.

Hayrullah Efendi bu eserini, "usûl-i cedîd üzere" dediği bir metot takip etmek suretiyle meydana getirdiğini sık sık belirtmektedir. Müellifin tarih alanına getirdiği farklılık her şeyden önce eserin ter-tip ve tasnif şeklindedir. Bütün ciltlerinde uyguladığı bir plan gereğince her bir padişahın saltanat devresine rastlayan tarihî hadiseler üçlü bir çerçeve içinde ele alınmaktadır. Bahis konusu edilecek devreye giriş olmak üzere her defasında önce doğuda ve batıdaki devletlerin siyâsî, askerî ve içtimâî durumlarına göz atılarak dünyanın o çağda ne halde bulunduğunu gösteren umumi bir tablo çizilir. Bu icmallerin ardından kitabın ağırlık merkezini kuran her ikinci fasılda, cildin kendisine tahsis edildiği padişahın saltanat süresinde Osmanlı Devleti'nin askerî, siyâsî ve içtimâî hadiseleri üzerinde durulur; bunu da buraya kadar bahis konusu edilmiş hadiseler üzerinde tahliller yürütülüp aralarında münasebetler kurulan "muhâkeme faslı", bazan da "fezleke" dediği bir üçüncü fasıl takip eder. Eserinin ter-kibi bir mahiyet taşıyan muhâkeme fasıllarında Hayrullah Efendi Osmanlı tarihini ele aldığı devrin umumi tablosu içine yerleştirmek, o çağın hadiseleriyle olan bağlantılarını göstermek hedefine oldukça yaklaşır. Bu fasılların bazılarında Hayrullah Efendi, haklarında o vakitler memleketimizde bilgi ve kaynak bulunmayan devletlerden de okuyucusunu haberdar etmektedir. Mâverâün-nehir sahası Türk hanlık ve hükümdarlıklarını, Türk hâkimiyetindeki Hindistan'ın siyâsî tarihi ve oradaki Bâbürlüler saltanatını, eserinin hemen her cildinde İspanya müslümanlarının hristiyanlar elindeki içler acısı hallerini anlatan sayfaları bunlardan birkaçıdır.

Hayrullah Efendi, vak'aları seçici ve ele-yici bir zihniyetle "vekâyi-i cesîme" ve "vekâyi-i âdiyye" olarak iki ayrı sınıfta değerlendirebilir. Vekâyi-i cesîmeden saydıkları, devlet ve milletin belirli bir zaman dilimindeki hayatına yahut geleceğine tesir edecek çapta kuvvetli ve sarsıcı akisler

meydana getiren, çok defa sosyal bünyeye, içinde bulunulan devlete veya bir siyasî hâkimiyete yön verecek güçte olan hadiselerdir. Vekâyi-i âdiyye ise toplum hayatında her zaman olagelen hadiseler, tesir ve şümulleri kendi dairelerinden dışarı taşmayan fiillerdir. Hükümdarın ava gitmesi, huzurunda cereyan eden bir bayram merasimi veya bir elçi kabulü, filân mevsimi İstanbul yerine Edirne sarayında geçirmesi, ramazan ve bayramların karşılanması, mevlid cemiyetleri, saray düşünceleri, sünnet eğlenceleri, donanmalar ve şenlikler, sürre alayı uğurlamaları, tevcihat, tayinler vb. bu ayırmada vekâyi-i âdiyye sınıfı içinde yer alır. Hayrullah Efendi, Osmanlı vak'anüvislerinin eserlerini bu tür olaylarla doldurduklarını belirterek kendilerini tenkit eder ve tarihinde bunları elemek suretiyle vekâyi-i cesimeye girecek kategoriden hadiselere yer verir; bu hadiseleri sebep, tesir ve netice bağlantıları içinde ele almaya çalışır. Ona göre bir milletin tarihçe büyüklüğüne, geçmişinde sahip bulunduğu vekâyi-i cesime kadrosu ölçü olmaktadır. Bu bakımdan tarihimizin başka milletlerinkine nisbetle müstesna bir yeri ve çapı bulunduğu halde bunları hatırlamakta gösterdiğimiz ihmal dolayısıyla büyük bir kusurumuza parmak basar. Esefle belirtir ki her biri tarihte başlı başına bir fasıl tutacak derecedeki zafer ve hadiseleri ilk idrak edildiklerinde şenliklerle kutlarken tarihimize karşı olan ilgisizlik neticesi bunlar sonraları anılmaz olmuş ve unutulmuş gitmiştir. Hayrullah Efendi, tarihten asıl beklenen şeyin geçmişin olayları arasında bağlantılar kurarak bunların sebep ve neticelerini araştırıp ortaya koymak, özellikle de hal ve gelecek için mesajlar verip uyarılarda bulunmak olduğunu söyler ve Osmanlı tarihçilerini bu vazifeyi yerine getirmediğinden dolayı kusurlu bulur. Batılı tarihçilerin İslâm ve Osmanlı tarihine dair eserlerinde dinî ve kavmi taassupla hareket ederek düşmanca görüş ve beyanlarla gerçekleri çarpıtmakta oluşları kadar doğulu tarihçilerin de çoğunlukla mezhep taassubu, hânedan tutma, siyasî otoriteye veya hâkim zihniyete yaranma, kavmiyet duygusu gütme gibi davranışları ile gerçekten uzaklaşmış bulunmalarını çekinmeden yerer.

Tarafsızlık ve tahlilî görüşle tarihin verdiği mesajlara ulaşmak Hayrullah Efendi'nin tarih anlayışının iki temel prensibidir. Eserinde sık sık bu noktanın üzerine gelen Hayrullah Efendi, eski tarihleri-

mizin bu bakımdan zaafıyla dolu olduğuna örnekler vermek suretiyle tekrar tekrar işaret eder. Meselâ Fâtih Sultan Mehmed'in 1456 yılındaki Sırbistan seferinde düşman önünde uğradığı başarısızlık (VIII, 96-97), İspanya müslümanlarının hıristiyan zulmü altında yaşamakta olduğu felâkete Osmanlı Devleti'nin önceleri ilgisiz kalışı (IX, 48) gibi hadiselerin Osmanlı tarihçilerinin eserlerinde yer almaması veya basit birkaç çizgiyle geçiştirilmiş olması vâkısına önemle dikkat çekerek bu davranışın tarihten beklenen vazifeyi nasıl yok ettiği, onun ibret verici rolü bakımından elde edilecek istifadenin ne derece kaybaldığı meselesini işler.

Hayrullah Efendi Osmanlı tarihinin devamlı münakaşa konusu olmuş, üzerinde görüş ayrılıkları bulunan meselelerini ele alıp tahlil ve muhakemeden geçirmekten, bunlar hakkında serbestçe fikir beyan etmekten de kaçınmamıştır. Kanûnî'nin Avrupa'nın ortalarına kadar yaptığı seferlerin boşuna mı (IX, 147; XI, 217, 219-220), yahut I. Selim'in doğuya yönelip batıya karşı sefer açmamasının yanlış bir tutum mu olduğu (X, 87-91) kabilinden Osmanlı Devleti'nin yayılmacı hareketlerine dair zaman zaman ortaya atılıp olumsuz yönden yürütülmekte olan birtakım görüşleri muhakemeden geçirip cevaplandırırken devletin bekası için bahis konusu yayılma, coğrafyada genişleme hareketlerinin ne derece gerekli ve kaçınılmaz olduğunun açıklayıcı tahlillerini yapar.

Hayrullah Efendi, eserinde nasıl bir millî gaye peşinde olduğunu da açıkça ilân eder. İslâmî kimliğiyle Osmanlı Devleti'nin dayandığı millî temeli yıkmak için kurulmuş olan politik desise ve tertipleri başından bu yana geçirdiği seyir içinde takip ederek gözler önüne sermek, Osmanlı Devleti'nin temelindeki kuvvet ve seciye sağlamlığının bozulma sürecine girmesindeki sebebin ne olduğunu, bünyesinin eski kuvvet ve sağlamlığını yeniden elde etmesinin ne gibi şartlara bağlı olduğunu göstermek, insanımızı geçmişteki kimliğinden haberli ve bilgili kılmak, bir misyon olarak üzerine aldığı bu gayenin esas istikametleridir.

Hadiselerin iç yüzünü yazmaktan kaçınan, verdikleri bilgiler çok defa yetersiz kalan Osmanlı tarihçilerinin belirtilen tutumlarının yarattığı eksiklik yüzünden tarihimizi yazmak için yabancı, özellikle de Batılı kaynaklara başvurmak ihtiyacının doğduğuna dikkat çeken Hayrullah Efen-

di, eski tarih kitaplarımızdaki bu boşluk ve yetersizlikleri gidermek için eserinin çeşitli yerlerinde Avrupalılar'ın yazdıkları tarihlerden nakillerde, hatta tercümelemede bulunma gereğini duyduğunu kaydeder. Bu münasebetle "büyük fetih" in Türk milletine hediyesi saydığı İstanbul'un geçmişini yazmak istediğinde, kendi kaynaklarımızda yeterli bilgi bulamadığı için bu konuda Frenkler'in eserlerine müracaat mecburiyetinde kaldığını söyler (IV, 76). Ancak Batı kaynaklarını da her zaman güvenilir bulmaz. Bunların umumiyetle bizim hakkımızda düşmanca görüşler, garazlı tutumlar sergilediğine yeri geldikçe dikkat çeker. Yabancı tarihler içinde en beğendiği eser Hammer'inki olmakla beraber onu da Hıristiyanlık adına taassup ve garaz gütmeleri yönünden kusurlu bulur. Mevcut Osmanlı tarihlerinin tenkit zihniyetinden yoksun kalarak birbirlerini nakil ve tekrar etmekten öteye gidemediklerine işaret eden Hayrullah Efendi, Avrupalılar'ın taassup duygularını okşamak gayretiyle yazdıklarını içinden elemek şartıyla o gün için Hammer'inkinden daha iyi eser bulmanın mümkün olmadığı kanaatinde dir.

Müracaat ettiği kaynaklardaki bilgileri elemeye tâbi tutan Hayrullah Efendi, bunlardan önemli ile önemsiz olanını ayırt etmeye dikkat ettiği kadar onlarda çeşitli rivayetleri birbirleriyle karşılaştırıp münakaşa etmeye de çalışmıştır. Eski Osmanlı tarihlerinin daima başında yer alan Osmanlı soy şeceresini, çeşitli kaynaklardaki farklı varyantları ile ilk defa etraflı şekilde bir tetkikten geçirip tenkidî olarak ele alması (I, 5-12) bunun en önde gelen örneklerinden biridir. Hayrullah Efendi burada, Osmanlı şeceresi üzerinde çok sonra gerçekleştirilecek olan geniş bir incelemenin (Paul Wittek, "Der Stammbaum der Osmanen", *Isl.*, 1925, XIV, 94-100) öncüsü durumundadır. Daha önce Âlî'nin bu konuda *Künhü'l-ahbâr*'da yaptığı küçük deneme Hayrullah Efendi'ninkinin yanında pek önemsiz kalır.

Hayrullah Efendi, eserinde teklif mahiyetinde bazı yeni görüşler ve birtakım orijinal dikkatler de getirmektedir. Bunların en kapsamlısı, Batı'nın kendine göre koyduğu tarihin yaygın ve klasikleşmiş devre taksimine karşı İslâm ve Osmanlı tarihi bakımından yaptığı yeni bir devrelere ayırma teklifidir. Avrupalılar'ın insanlık tarihini, zaman içinde geçirilmiş büyük değişme ve farklılaşmaları dikkate alarak ilk çağ (kurûn-ı ülâ), orta çağ (kurûn-ı vustâ) ve son çağ (kurûn-ı âhire) ol-

mak üzere üç devreye, bunları da kendi içlerinde bazı kısımlara ayırmaları yerinde olmakla beraber, İslâmiyet'in doğuşu ve Osmanlı Devleti'nin dünya sahnesine çıkışı gibi tarihin gidişine yön verecek çapta ve çağ yaratıcı birer başlangıç noktası getiren iki büyük hadise olmak itibarıyla, artık tarih kitapları "usûl-i cedîd üzere" hazırlanırken bu iki mühim vâkıyı göz önünde bulunduracak yeni bir devre taksiminin yapılmasına gerek bulunduğunu söyler ve bu yolda yaptığı bir devrelendirmesi Encümen-i Dâniş'in kabulüne havale eder (I, 121-123). Buna göre Ortaçağ'ın sonu Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretıyla kapanmakta, Yeniçağ'ın başlangıcını da Asr-ı saâdet teşkil etmektedir. Altı asır boyunca dünya siyasetini meşgul etmiş olan Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışı ve teşekkülü de Yakınçağ'ın başlangıcı için bir hareket noktası olarak kabul edilmelidir.

Hâkimiyet sahası sınırlı, küçük bir beylik iken koca bir imparatorluk mertebesine yükselen Osmanlı Devleti'ni, hudutları içine üç kıtayı sığdıran muazzam coğrafi genişliği, büyük askerî varlığı ve malî kudretiyle azamette Roma İmparatorluğu'nu da geçmiş, cihanın en büyük ve en kuvvetli devleti olarak tarif eden Hayrullah Efendi, eserinde onun bünye ve karakterini belirtmeye yönelik birtakım tesbit ve dikkatler ortaya koymaktadır. Bunların başında, başlangıçta Selçuklu Devleti'ne tâbi iken Osmanlı Beyliği'nin müstakil bir devlet statüsü kazanmasının, içinde bulunduğu çağın diğer siyasî teşekkül ve hükümlerinden farklı oluşu gelmektedir. Bu fark, ikisi de çöküş sürecine girmiş Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans arasında bir konumu bulunan Osmanlı Beyliği'nin istiklâlini elde ediş şeklidir. Bu, daha önce İbn Kemal'in de kısmen temas ettiği gibi Selçuklu Devleti'ne baş kaldırma veya başka bir siyasî iktidarı gasbederek onun yerine geçme ve onun topraklarını zaptedip kendi sınırları içine katma suretiyle değil, doğrudan doğruya Selçuklu Devleti'ne olan sadakat ve hizmetlerinin bir mükâfatı olarak kendisine verilmiş istiklâl gerçeğinden bir var oluştur (I, 82-83). Arazisini genişletmesi ise elindeki toprakları almak için etrafındaki düşmanlar ve siyasî rakiplerce yapılan hücumlara karşı kendini korurken elde ettiği kazançların tabii bir neticesidir.

Hayrullah Efendi Osmanlı tarihinde biri yükseliş, diğeri düşüş olmak üzere iki esas devre görmektedir. Jeopolitik yön-

den önemli olan yerleri bir bir hudutları içine alırken idarî teşkilâtının da gittikçe yerine oturduğunu belirttiği Osmanlı Devleti'nin, uğranılan Timur yenilgisi üzerine dağılma tehlikesiyle yüz yüze gelip Çelebi Sultan Mehmed'in derleyici rolü ardından gelen, her birini diğerinden kuvvetli saydığı dört padişahın saltanatları boyunca devamlı yükselişe geçtiğini belirttiği ve büyüme seyri sırasında âdeta bir dukalık gibi iken "müceddid-i sâni" diye vasıflandırdığı Fâtih Sultan Mehmed'in zamanında imparatorluk mertebesine yükseldiğini, I. Selim'in gayretleri ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın büyük başarı ve zaferleriyle de bu yükselişin zirveye vardığını, eserinin ilk on bir cildinde çeşitli yönleriyle açıklayarak sonraki ciltlerde gerileyiş sürecini ele alır.

Eserinin XII. cildinden itibaren çöküş devresini takip ederek geldiği I. Ahmed devrini içine alan ve yazabildiği sonuncu cildin fezlekesi olan fasıl (XV, 75-83), sadece bu hükümdar zamanının muhakeresi halinde kalmayarak imparatorluğun bütün çöküş şart ve sebeplerinin geniş bir perspektiften muhasebe ve izahını verir. Bunun yanı sıra sadâret müessesesinin geçmişle o çağdaki durumu etrafında yaptığı mukayese ve değerlendirmeler (XV, 78), Hayrullah Efendi'nin tarihinde gösterdiği tahlihcî görüşü kabiliyetini parlak bir şekilde ortaya koyar.

Hayrullah Efendi, yer yer görüşlerinden istifade ettiği İbn Haldûn'un devletlerin ömrünü insan hayatında olduğu şekilde doğma-büyüme-yaşlanma ve son bulma safhalarından ibaret değişmez bir kanuniyet içinde gören uzvî determinizmini red ve tenkit ederek devletin insan gibi canlı bir varlıkla kıyaslanamayacağını, onun fertlerin bir araya gelmesinden var olmuş gayri uzvî bir terkip olduğunu ileri sürer (XII, 65-66). Memleketimizin fikir hayatında İbn Haldûn tesirleri hakkında umumi çerçevedeki bir araştırmada, Hayrullah Efendi Târîhi'nin İbn Haldûn'dan akseden bazı taraflarına konu fazlaca geliştirilmeden kısaca temas edilmiştir (Fındıkoğlu Z. Fahri, "Türkiye'de İbn Haldunizm", *Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 160-161).

Hayrullah Efendi Târîhi'nin gözden kaçırılmaması gereken diğer bir önemli yönü de kullanılan kaynakların zenginliğiyle kendinden önceki Osmanlı tarihçilerinden çok ileride oluşudur. Eserinde Şükrullah'ın *Behcetü't-tevârih*'inden başlayıp Karamânî Mehmed Paşa, Bihiştî Ahmed Sinan Çelebi, Enverî, Neşrî,

Edirneli Rûhî, İdrîs-i Bitlisî, İbn Kemal, Celâlzâde Mustafa, Küçük Nişancı Mehmed Paşa, Feridun Bey, Hoca Sâdeddin, Seyyid Lokman, Selânikî Mustafa, Peçuyolu İbrâhim, Kâtib Çelebi, Solakzâde Mehmed Hemdemî, Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, Kara Çelebizâde Abdülaziz, Hezarfen Hüseyin, Nişancızâde Muhyiddin Mehmed, Murtazazâde Nazmî'yi içine alarak Naîmâ'ya kadar uzanan silsilede Osmanlı tarihinin önde gelen kaynaklarının çoğu yer almıştır.

Eserinin umumi tarihe yönelik kısımları içinde Reşîdüddin'in *Câmi'u't-tevârih*'i, İbn Haldûn'un *el-İber* ve *Mukaddime*'si, Bedreddin el-Aynî'nin *İkdü'l-cümân*'ı (Türkçe tercümesi), Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafernâme*'si, Mîrhând'ın *Ravzatü's-safâ*'sı, Hândmîr'in *Habîbû's-siyer*'i, Muslihüddîn-i Lârî'nin *Mir'âtü'l-edvâr* ve *mirkâtü'l-ahbâr*'i, Kâdî Ahmed b. Muhammed el-Gaffârî'nin *Nüsaş-i Cihânâra*'sı, İskender Bey Münşî'nin *Târîh-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî*'si, Bâbürlü Hükümdarı Cihangîr'in *Tüzük-i Cihângîr*'i (*Tezkire-i Cihângîr*), *Ahd-i Hümayun* Münecimbaşı'nın *Sahâîtü'l-ahbâr*'i (*Câmi'u'd-düvel*) gibi eserlerden faydalanmayı da ihmal etmemiştir.

Bunlardan başka müelliflerini veya esas adlarını belirtmediği bazı "Selçuknâmeler" ile Arapça kaleme alınmış Osmanlı tarihleri de kaynakları arasında izlerini hissettirir. Zikrettiği "Selçuknâmeler"den birinin Yazıcıoğlu Ali'nin Türkçe *Selçuknâme*'si olduğu belli olmuş, bu yoldan İbn Bîbî'nin *el-Evâmîrü'l-'alâ'iyye*'sinden istifade etmiş bulunduğu da kaydedilmiştir (Köprülü, "Anadolu Selçuk Tarihinin Yerli Kaynakları", *TTK Belleten*, nr. 27, 1943, s. 389). Faydalandığı eserlerdeki bilgi malzemesini teferruata düşmeden önemli ve gerekli olan tarafları ile kullanmasını bilen Hayrullah Efendi Târîhi'nin kaynakları bakımından bir başka değeri, bunlar arasında eski müelliflerce pek az faydalanılmış yahut nüshası nâdir, hatta başkalarınca hiç görülmemiş eserlerin de yer almış olmasıdır. İbn Kemal'in *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ı, Feridun Bey'in *Münşeâtü's-selâtin*'i, hekim Ömer Şifâî'nin *Târîh-i Şifâ* adlı eseri, Bursalı (Cizyedarzâde) Ahmed Bahâeddin'in *Târîh-i Tenkih*'i, Edirneli Ağazâde Örfî Mahmud Ağa'nın *Mefhûmü't-tevârih*'i, Çeşmîzâde Mustafa Reşîd'in *Târîh*'i, Sa'dî-i Cem'in ancak yakın zamanlarda istifade sahasına girebilmiş olan *Vâkıât-ı Sultan Cem*'i, Molla Şihâbî'nin

manzum *Fetihnâme-i Yemen*'i ve Feridun Ahmed Bey'in Sigetvar fethine dair *Nüzhetü'l-ahbâr*'ı, başkalarının ihmal edilmiş veya gereğini faydalanılmamış, kendisinin ise çok iyi kullanmasını bildiği eserler arasındadır.

Onun, nüshasına az rastlanan kaynaklardan istifade edişini gösteren örneklerden biri, Osmanlı şeceresinin Ertuğrul Gazi'den öncesine çıkan tarafını gözden geçirirken *Dürerü'l-esmân* adıyla zikrettiği (kitapta dizgi hatası olarak *Dürerü'l-esmâr* şeklinde geçer), İbn Ebü's-Sürûr el-Bekrî'nin *Dürerü'l-esmân fi aşli menba'i Âli 'Osmân* adlı Arapça eseridir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 745). Osmanlı hânedanını yüceltmek için şerefli bir soya bağlamak gayesini güden bu eser, Mer'î b. Yûsuf b. Ebü Bekir el-Makdisî'nin aynı maksatla kaleme aldığı ve hekim Şa'bân-ı Şifâî'nin ilâvelerle Türkçe'ye çevirdiği *Kalâ'idü'l-'ıkyân fi fezâ'ili mülûki Âli 'Osmân* adlı diğer bir Arapça esere de kaynaklık eder.

Osmanlı tarihinin kayıp kaynaklarından biri olan Yahşi Fakih'in menâkıbnâmesinin Hayrullah Efendi'nin gördüğü eserler arasında yer alması son derece dikkat çekicidir. Âşıkpaşazâde'nin, "Orhan Gazi'nin imamı İshak Fakî'nin oğlu Yahşi Fakî'nin Osmanlı menâkıbnâmesi" diye varlığını haber verdiği bu eseri (*Tevârih-i Âli Osmân* [Giese], s. 75; [Atsız], s. 90) Hayrullah Efendi, Kâtib Çelebi gibi (*Keşfü'z-zunûn*, I, 283) "Molla İlyas'ın oğlu Şeyh Yahşi Fakih'in tarihi" şeklinde zikretmesi, bu kaydın Âşıkpaşazâde'den gelmeyeceğini onun gördüğünden daha sonraya ait ve daha farklı bir nüsha ile bağlantılı olduğunu belli etmektedir.

Hayrullah Efendi'nin eseri sonraki tarih çalışmalarına değişik ölçüde kaynaklık yapmış ve tesirini sürdürmüştür. Mustafa Nûri Paşa'nın *Netâ'icü'l-vukûât*'ına öncülük ettiği gibi Nâmık Kemal'in *Osmanlı Târîhi*'nin de başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Telif edilişi üzerinden geçen uzun zaman içinde ortaya çıkan birçok yeni kaynağa ve Osmanlı tarihi hakkında büyük çaplı kitaplara ve etraflı incelemelere rağmen derli toplu hali, kuvvetli tesbitleri, günümüzde kendilerine erişmek imkânı kalmamış eski kaynaklardan gelen bilgi mevcudu ile Hayrullah Efendi'nin kitabı en yeni çalışmaların referans ve bibliyografyalarında da hi yer almaktadır.

Avrupa şarkiyat âlemi ilk ciltlerinin çıkışından itibaren *Hayrullah Efendi Târîhi*'ne yakın ilgi göstermiş, öbür ciltleri-

nin her biri çıktıkça bunları da ilmî mecmualarda tanıtmakla kalmayıp yapılan yeni baskılarını bile haber vermiş, gerektiği yeni ciltlerden bazılarını ayrıca değerlendirmiştir. İlk üç cildi yayımladığında Hammer, içinde kendi eseri hakkında tenkidî ifadeler bulunmasına rağmen, kitabı "pek dikkate değer bir eser" diye takdirle karşılamış, onun ölümünden sonra da eserle ilgili tanıtıcı haberler devam etmiştir.

Hayrullah Efendi Târîhi üzerinde ciddi ve etraflı bir araştırma yapılmış değildir. Ona gerektiği kadar sadece bir müracaat eseri olarak bakılıp bütünüyle ele alınması ve değerlendirilmesi ciheti tamamıyla ihmal edildiğinden çeşitli hususiyetleri ve içindeki mühim görüşleri hemen hemen meçhul kalmış gibidir. Hayrullah Efendi'nin geniş tarih bilgisini, kaynaklarının çoğunun görmüş olmasını, tenkitçi ve tahlilci tarafı ile objektif tarih eseri ortaya koymuş bulunmasını takdir etmesine mukabil mübalağalara inandığını, kısmen de olsa dinî ve mistik kanaatlerin tesirinden kurtulamamış olduğunu söyleyen Mükrimin Halil Yinanç'ın değerlendirmesi de ("Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 576-577), dinî taassubu her gerektiği yerde açıkça reddeden eserdeki gerçeğe uzlaşması mümkün olmayan indî ve isabetsiz bir görüştür. Bazı kötülüklerin cezasını ilâhî adaletin tecellisi gibi gören kanaate karşı saygılı tutumu, efkârı umûmiyede bazı durumlar karşısında doğmuş vicdanî kanaatleri pozitivist / materyalist anlayışa rağbet etmeksizin "mâneviyattandır" diye münakaşa zemininden uzak tutmaya dikkatini, mistik kanaatlerden kurtulmamış olmakla izaha çalışmak da o derece yanlış olur.

Bütün belirtilenlerden başka Hayrullah Efendi'nin eserinin diğer bir yeni tarafı da eski tarihçilik geleneğinin karşısında dilinin devrinin kaldırabileceği ölçüde sade olmasına verdiği ehemmiyet ve bu bakımdan çekmek istediği dikkattir. Hayrullah Efendi için asıl olan, bir tarih eserinin içindeki bilgi ve mesajın okuyucu tarafından rahatça anlaşılabilir olmasıdır. Nitekim kendisi, gelecek nesillerin kolaylıkla anlayıp istifade edebileceği bir dille eser ortaya koyma arzusunu kitabında güttüğü dil politikası olarak ilân eder (I, 2-3; V, 79). Encümen-i Dâniş'in de benimsediği ölçülü, fikrî ve ilmî nesirde esasen baş göstermiş olan dil sadeliği istikametinde Cevdet Paşa'nın tarihinin yanı başında, fakat ondan farklı olarak ken-

disini eski yolda üslûpçuluk ve hüner gösterme hevesinden uzak tutmayı başarmış bir dil örgüsüyle eserini işler.

Hayrullah Efendi eserinde sadece günün okuyucusunu değil sonraki nesilleri de muhatap tutmaktadır. Osmanlı tarihinin mühim hadiseleri üzerinde yaptığı tahliller, getirdiği dikkatlerle ileriki nesillere de bir hizmet vereceği inancındadır. Bu ise yaptığı işi devrini aşan, geleceğe de mesajlar taşıyan bir çalışma olarak gördüğünü açıkça göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hakkında araştırma olmayan ve ilmî bir neşri bulunmayan *Hayrullah Efendi Târîhi*'nin Zuhurî Danışman tarafından *Son Havâdis* gazetesini yayını olarak yedi küçük kitap halinde kısaltılmış ve dili günümüz Türkçe'sine aktarılmış bir baskısı yapılmıştır (İstanbul, I-VII, 1971-1972). Avusturyalı bir Türkolog tarafından müstaktil bir yazıda, eserin umumi tarih yönünü kuran fasıllarının bir kısmında (XIII, 18-20; XIV, 28-30; XV, 9) Habsburg hânedanındaki kardeş çekişmesine dair yer alan bilgilerin bir değerlendirilmesi ortaya konulmuştur (Erich Prokosch, "Der 'Bruderzwist in Habsburg' im Geschichtswerk des Hayrullah Efendi", *Jahrbuch des Österreichischen Sankt Georgs Kollegs in Istanbul*, İstanbul 1985, s. 276-281). Eserin çeşitli ciltlerine ait kısımlardan bazılarının müstaktil olarak bir defterde bir araya getirilmiş olarak İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Kütüphanesi'nde (nr. 582) bulunmaktadır.

ÖMER FARUK AKÜN

HAYSA BEYSA

(حیص بیص)

Ebü'l-Fevâris Şihâbüddîn Sa'd
b. Muhammed b. Sa'd
b. es-Sayfî et-Temîmî
(ö. 574/1179)

Arap şairi.

492'de (1099) doğdu. Haysa Beysa lakabı ile meşhur olmuştur. Rey şehrinde Kadî Muhammed Abdülkerîm el-Vezzân eş-Şâfîî'den fıkah okudu ve fıkıhta ihtilâflı konular üzerinde çalıştı. Daha sonra Ebü Tâlib Hüseyin b. Muhammed ez-Zeynebî ve Ebü'l-Mecd Muhammed b. Cehver'den hadis öğrendi. Fakat Haysa Beysa, asıl ilgisini çeken saha olarak şiir ve edebiyatta üslûbundaki zarafeti sayesinde büyük şöhret kazandı. Şia'nın İmâmîyye kolunun ileri gelenlerinden olduğu kaydedilen Haysa Beysa (İbn Hacer, III, 19), bir ara kaldığı Hille'de Şifî Mezyediler'e (Benî Mezyed) kasideler yazdı (*E²* [İng.], III, 327). Sonra yerleştiği Bağdat'ta halife, sultan, vezir ve diğer devlet adamları için yazdı-